

"ספורים מפלאים מיומנו של נוסע"
מאוצר הספורים של תרבות ישראל בימי הביניים
לקוחים מספר תחכמוני לר' יהודה אלחריזי
מעובדים מחדש בידי יהודית דישון ומאיה פרוכטמן,
ירושלים: צוראות, 2020, 71 עמודים

עֲדִית שֵׁר

ספרן החדש של יהודית דישון ומאיה פרוכטמן הוא עיבוד מחדש ומורחב לספרן המשובח **תַּעֲלוּלִי חֶבֶר הַקִּינִי** בהוצאת קוראים, שראה אור בשנת 2006, והיה הראשון בסדרה מיוחדת שחושפת את הקורא הצעיר לאוצר סיפורים מימי הביניים מתוך "ספר תחכמוני" לרבי יהודה אלחריזי.

אלחריזי היה משורר ומתרגם יהודי, שחי בספרד במחצית השנייה של המאה ה־12 (1165-1225). ספרו, "ספר תחכמוני", הוא יצירה מקורית (הכתובה בעברית), הנחשבת לפסגת יצירתו ולאחת מיצירות המופת של הספרות העברית בימי הביניים. הספר בנוי מחמישים "מחברות" (מקאמות)¹, שכל אחת היא יחידת ספרות עצמאית, וסגנון כתיבתו עוקב אחר סגנונה הערבי הקלאסי של סוגה זו. על אף הפתיחה הרטורית הקבועה לכל "מחברת" ניתן למצוא ב"מחברות" אלו סיפורי מסע, פרטים אוטוביוגרפיים מחיי יהודה אלחריזי, סאטירה, דברי ביקורת והלל על הדורות הקודמים או על בני דורו, דברי מוסר, שירה ופילוסופיה. עבודתו של אלחריזי כללה אף עיבוד ושכלול היצירה לאחר פרסומה הראשון עד יום פטירתו, ולכן אנו מוצאים לה נוסחים שונים.²

1. "מקאמה" היא סוגה ספרותית ייחודית לספרות הערבית של ימי הביניים. היא כתובה בחריזה, בשילוב שירה במשקל חופשי ובאורך משתנה ושימוש, מפתיע על פי רוב בהקשרו, בפסוקים מן המקורות; מבחינת תוכנה היא בנויה במסגרת סיפורית של שתי דמויות מרכזיות (ראו למשל גוברין, תשכ"ח; אלמגור, תשל"ה). מקצת ממאפייני המקאמה מצוינים ומודגמים בהמשך הסקירה באמצעות הדוגמות מספרן של דישון ופרוכטמן.

2. ראו למשל מאק, תשע"א-תשע"ב.

הספר **המחודש** הנסקר בזאת מביא אל מדף ספרות הילדים את הסיפורים המרתקים רוויי המאורעות, התעלולים וההומור, אך גם הגדושים במוסר השכל, שסיפר חֶבֶר הַיִּנִי לידידו הטוב, הַיִּמָּן הָאֶזְרָחִי, כשפגש בו בעת מסעות נדודיו במקומות שונים בעולם. הספר בנוי כיומן מסע, שבו פוגש הקורא סיפור מופלא אחד בכל חודש - החל במרחשוון וכלה באלול (אחד-עשר סיפורים), ועליהם נוספו שלושה סיפורים: "הקבצן ובנו", "רופא רמאי" ו"הזללן", הקדמה, שהיא פנייה אל הקוראים מפי הימן הנוסע, ו"אחרית דבר" מורחבת, שבה למד הקורא על דמותו, אופיו ותקופת חייו של רבי יהודה אלחריזי, שהוא, כאמור, מחבר סיפורי "תחכמוני"; בכל אלה מוצגים הרעיונות והתכנים בלשון מחורזת, מלמדת ומושכת, הפונה, ככתוב, אל הילדים בלשון המותאמת להם, אך גם המבוגר יזכה להנאה רבה בעת הקריאה.

הקריאה בסיפורים מעלה שתי שאלות נכבדות שהעסיקו אותי לא אחת, והן כרוכות **בעיבוד של טקסט מקור והתאמתו לקוראים צעירים**; הראשונה עניינה: מקור או לא כלום? השנייה: מהם ה"רווח" וה"הפסד" בהשוואה לטקסט המקור?

כידוע, עיבוד טקסטים לקהל קוראים צעיר הוא מעשה מוכר לקורא המבוגר, והוא מצוי בסוגות שונות של כתיבה, למשל אגדות עם מעובדות לילדים, כדוגמת "אגדות האחים גרים", סיפורים שנכתבו במקורם למבוגרים והותאמו לילדים, כדוגמת "אליס בארץ הפלאות", ואף יצירות שנכתבו לילדים בתקופה מסוימת, וכעבור שנים עובדו מחדש לילדים בני תקופה אחרת, כדוגמת ספרו של אברהם שלונסקי "אני וטלי בארץ הקֶמָה". עיבודו של טקסט לילדים מצריך התאמת תוכן - באופן שיהא ראוי הן לעולמו של הילד הן ליכולתו של הקורא הצעיר להתמודד עימו. נוסף על כך בחלק מן הטקסטים, גם מקומו של הפן החינוכי-הדידקטי - המסר המכוון שהטקסט נושא עמו - הוא בעל ערך. אשר לשפת הכתיבה - הלשון שבה מוגש הטקסט - נודעת לה חשיבות רבה בספרות בכלל, ובפרט כשהיא מכוונת לילדים; תכליתה מלבד מסירת התוכן היא ייפוייה של הלשון, העשרתה ופיתוחה; שני אלה, הבחירה בתוכן ובאופן מסירתו, עומדים בפני הכותב-המעבד, ואין לראות בהם מלאכה קלה כלל ועיקר.

השאלה 'מקור או לא כלום?' עוסקת אף בחשיפה לסוגה, משום שהטקסטים המעובדים לילדים מתמיינים לסוגות שונות. חשיפה לטקסט היא אפוא גם חשיפה לסוגה. לזו סגולות רבות - היא מרחיבה את מגוון הלשון והתוכן, מגוונת טעם אישי אצל הקורא ומפתחת אותו. הכותבות, דיִשׁוֹן ופֶּרוֹכְטֶמָן, השכילו להציג בפני הקורא את "ספר תחכמוני", אוסף מקאמות מספרות ימי הביניים הכתוב עברית, במחשבה רבה שביטוייה בנאמנות לסוגה באמצעות שמירה על מאפייניה ובטוב טעם, וזאת בדרך מלמדת ומהנה.

במקאמה הקלסית נפרס סיפור עלילה המעמיד בדרך כלל שני גיבורים - האחד חכם ושנון האחר הרפתקן ונוכל.³ כך מצינו בכל אחד מן הסיפורים שבקובץ. כדוגמה אחת לכך בחרתי בקטע מן הסיפור "רופא רמאי" המופיע בחדש אב:

[...] אַז נגשתי לַעֲקֹן הַכֶּפֶץ, כִּי רָצִיתִי לִרְאוֹת מִיְהוּ אוֹתוֹ הָרֵמָאִי הַחֲצוּץ. הַתְּבוֹנְנָתִי הֵיטֵב בְּפִנִּי וְשָׁאַלְתִּי אוֹתוֹ: "הֲאֵם אַתָּה חֶבֶר הַקִּינִי שָׂאִין כְּמוֹתוֹ?"
צִחַק הָאִישׁ וְאָמַר: "כֵּן אֲחִי, הֵימָן הָאֲזָרְחִי, אֲנִי הוּא חֶבֶרָה, אֲנִי הוּא חֶבֶר הַקִּינִי."

סיפורי הקובץ כתובים בחריזה שאף היא, כנזכר, אחד ממאפייני המקאמה. דוגמה נוספת היא קטע מן הסיפור "הקבצן ובנו" המופיע בחדש טבת:

יוֹם אֶחָד הִלַּכְתִּי לְבֵית הַכְּנֶסֶת, וְרָאִיתִי אִישׁ עוֹמֵד בְּשַׁעַר. בְּגָדָיו קְרוּעִים וְהוּא בּוֹכָה מְרֵב עֵינָיו וְצֹעֵר, וּבֵנוֹ הַצֶּעִיר עוֹמֵד לְצִדוֹ. וְהִנֵּעַ רוֹעֵד מְקוֹר, וְהָרוּחַ וְהַשֶּׁלֶג גּוֹרְמִים גַּם כְּפוֹר, וְהַשֶּׁלֶג מַדְבִּיק לְשׁוֹנוֹ לְחֹפוֹ וְנִדְבֵק לְשַׁעֲרוֹת, וְכָלוּ קְפוּא וּבּוֹכָה מְרוֹת.

מאפיין נוסף למקאמה הוא שילוב מקורות קדומים בכתיבה, המפתיעים בשימושם בהקשרם החדש. דוגמה אחת מני רבות למאפיין זה היא השימוש בביטוי מן המקורות, ששונה והותאם לטקסט המצוטט לעיל: "וְהַשֶּׁלֶג מַדְבִּיק לְשׁוֹנוֹ לְחֹפוֹ". מקור הביטוי הוא בספר תהלים (קלז, ו): "תִּדְבֵּק לְשׁוֹנִי לְחִכִּי אִם לֹא אֶזְכְּרֶכִּי, אִם לֹא אַעֲלֶה אֶת יְרוּשָׁלַם עַל רֹאשׁ שְׂמֹחֲתִי".

בשימוש זה יש תרומה חשובה למפגש עם סוגת כתיבה זו, שהיא חלק בלתי נפרד מספרות ימי הביניים. חשיבות יתרה נודעת לחשיפה ללשון ימי הביניים, המהווה רובד חשוב בתולדות לשוננו ובתרבות עמנו.

השאלה האחרת: ה"רווח" וה"הפסד" ביחס לטקסט המקור, קשורה הן לתוכן הן ללשון. כאמור, בבואנו לעבד טקסט לילדים ברי כי יש להתאים את התוכן ואת המסר לקורא הצעיר, וכך נעשה אומנם בספרים רבים וספר זה בכללם. החשיפה ליצירת מופת זו, "ספר תחכמוני", באופן שהיא מוצגת בספרן של דישון ופרוכטמן, היא ללא ספק "רווח" שהקורא הצעיר זוכה לו; אולם האם לנוכח עובדה זו רשאים אנו לנקוט דרך "הפסד" ביופיה של הלשון וביכולתה (ואף בחובתה) להעשיר את שפתו של הילד? נראה כי ייטב אם נדע לשלב בין השניים, משום שסוגה מתאפיינת לא אחת גם בסגנון לשונה ובאופן שבו נפרס התוכן לפני הקורא, כפי שראינו לעיל כשִׁבְחָנוּ חלק ממאפייני המקאמה.

3. ראו הערה 1.

ספרן של יהודית דישון ומאיה פרוכטמן הוא ללא ספק טקסט הנותן מענה חשוב לשילוב מעין זה בדרך מכובדת ונאה הן בתוכן הן בלשון. הסיפורים, ההקדמה ואחרית הדבר בקובץ שלפנינו מוסרים את תוכן הסיפורים ומידע רב על חייו של אלחריזי ועל פועלו באופן המושר את הילדים לקריאה ואף מרחיב את ידיעותיהם. דוגמה לכך מוצאים בקטע מן הסיפור "הזלזל" המופיע בחדש אָלול:

וְאֵז סֵפֶר הַזֶּקֶן עַל הַמְשׁוֹרֵר הַחֲשׁוּב שְׁלֵמָה אֶבֶן גְּבִירָה, שֶׁהָיָה מְשׁוֹרֵר וְגַם פִּילֹסוֹף גָּדוֹל, וְכֵן צָעִיר לְיָמִים מִמְחֶלֶת עוֹר קָשָׁה, אֵךְ הַסִּפִּיק לְכָתֵב שִׁירֵי יוֹן וְשִׁירֵי בִקְשָׁה.

הזקן ממשיך בסיפוריו על משוררים נוספים, למשל ר' יהודה הלוי, ר' אברהם אבן עזרא ור' שמואל הנגיד. הקורא זוכה להעשיר את ידיעותיו על משוררי ימי הביניים, חייהם ויצירתם באופן המותאם לגילו ובמיון הנכון.

הלשון שבה כתובים הסיפורים היא לשון עשירה, מעשירה ומגוונת, וניכרת בה הנאמנות לסוגה. כפי שמלמדות הדוגמות שהוצגו לעיל ושתוצגנה להלן, לשון זו תורמת גם להנאה האסתטית, שהיא כה חשובה לקורא הצעיר, משום שהוא טרם ביסס את לשונו הכתובה וטרם גיבש את טעמו הספרותי. חשוב אפוא, כפי שמצינו בספרן של דישון ופרוכטמן, להרחיב את מגוון האפשרויות שהלשון מזמנת לפני הקורא ולדאוג להשבחת טעמו בספרות; טעם העשוי לתת אותותיו גם בתחומים אחרים.

כדוגמה לעושר הלשוני שבסיפורים בחרתי בקטע הלקוח מסיפור "הזלזל" הנזכר:

כְּשֵׁסִים הָזֶקֶן אֶת הַרְצָאָתוֹ הַמְלֻמָּדֶת הַתְּבוּנָתִי הַיָּטֵב בְּפִנְיָ הַמְּכַסִּים, וְהַבְּנוֹתִי כִּי הָזֶקֶן שֶׁנֶּרְאָה זָלָל וְחֹסֵר נְמוּסִים, הוּא חֲבֵרִי, חֶבֶר הַקִּינִי, יְדִידִי מִשְׁכַּבְּרֵי הַיָּמִים, שְׂאוֹהֵב לֵאכֹל וְלִזְלֹל עַל חֶשְׁבוֹן אֲחֵרִים, אֵךְ גַּם מְשֻׁכֵּל וְדַבָּרִיו מְחִימִים וְמֵאִירִים. לִכֵּן רָצִיתִי לְהַשְׁאֵר עִמּוֹ וְלִלְמַד עוֹד מִיְדֵעוֹתָיו עַל הַשִּׁירָה וְעַל הַמְשׁוֹרָרִים, וְלִשְׁמַע עוֹד מִפִּנְיָ חֻכְמָתוֹ וּמִדַּבָּרָיו הַבְּהִירִים וְהַמְּבִהֲרִים, אוֹלָם הוּא כָּעֵס עָלֵינוּ, עַל כִּי זָלְזַלְנוּ בּוֹ וּבָזְנוּ לְצִדָּתוֹ אֲכִילָתוֹ, וְאָמַר מִקְרֵב לָבוֹ: "לְעוֹלָם אֵל תִּסְתַּכֵּל בְּסִנְקָן אֵלָּא בְּמָה שֵׁיִשׁ בּוֹ."

אַחַר כֵּן הִלָּךְ מֵאֲתָנּוּ וְלִדְרָכּוֹ מֵהָר, וְחֲשִׁשְׁתִּי שְׁלֹא אֶרְאֶה אוֹתוֹ יוֹתֵר, כִּי הִפְעֵם הוּא אֶשֶׁר נִפְגַּע מֵאֲתָנּוּ, וּבְכַעַס גָּדוֹל עָזְבּוּנוּ, וְנוֹתַרְנוּ לְבַדְּנוּ, וְחֲשַׁבְנוּ לְעֲצָמָנוּ: גַּם אִם יְדִידָךְ כּוֹעֵס עָלֶיךָ, אֵל תִּשְׁלַחְנוּ מִעָלֶיךָ, נִסָּה לְהִבִּין אוֹתוֹ וְתִזְכֶּה תָּמִיד בְּחִבָּרְתּוֹ.

קטע זה מזמן לקורא מלבד הנאה גם כר לימוד פורה של צירופי לשון רבים המשמשים תדירות גם בשפתנו כיום. למשל: יְדִידִי מִשְׁכַּבְּרֵי הַיָּמִים, פִּנְיָ חֻכְמָתוֹ, [וְאָמַר מִקְרֵב] לָבוֹ ועוד; מילים הקרובות במשמעות כדוגמת זוגות הפעלים: "זָלְזַלְנוּ" וּ"בָזְנוּ", "לֵאכֹל וְלִזְלֹל". ביטויים צירופים אלה וזוגות הפעלים הללו, המוצגים כאן לשם הדגמה, מפגישים את

הקורא הצעיר עם לשון שונה מזו שהוא נוהג לדבר בה; מפגש זה מעשיר את אוצר המילים ומחדד את ההבדל, הדק לעיתים, הקיים בין משמעות פועל אחד למשמעות של משנהו. באופן זה לא רק לשונו של הקורא הצעיר יוצאת נשכרת, אלא גם דרכי ההתבוננות במילים והחשיבה הבלשנית שחשיבותן בגיל הצעיר רבה וחיונית; כך הוא גם לגבי צמד המילים 'הַבְּהִירִים וְהַמְּבִהֲרִים' המלווים את השם 'דְּבָרָיו' ומיטיבים לתאר את אופי הדברים. שיבוצו של הפתגם המוכר לנו, המבוגרים: "אֵל תִּסְתַּכֵּל בְּכִנְקָן אֶלָּא בְּמָה שְׂיֵשׁ בּוֹ" (אבות ד, כ), החותם את הפסקה, מלמד מלבד המסר הטמון בו גם על האופן שבו ניתן לשבץ פתגמים בטקסט.

המשפט החותם את הסיפור מהווה אף הוא סוג של שיבוץ: "וְחִשְׁבְּנוּ לְעֶצְמָנוּ: גַּם אִם יִדְיָךְ כּוֹעֵס עָלֶיךָ, אֵל תִּשְׁלַחְנוּ מֵעָלֶיךָ, נִסָּה לְהִבִּין אוֹתוֹ וְתִזְכֶּה תְּמִיד בְּחִבְרָתוֹ". המשפט מעורר בקורא את התחושה שלפניו פתגם נוסף, משום שהוא כתוב בנוסח המשיא עצה ויש בו מן האמת הכללית; שתיהן - העצה והאמת - הן, כידוע, מתכונותיו של הפתגם. שיבוצו של משפט זה בחתימת הסיפור מבליט את המסר, החשוב לילדים ולמבוגרים כאחד; ניסוחו באופן זה מופנה גם לקורא הצעיר בלי כל צורך להתיילד; ניסוח המשפט בדגם של פתגם מחזק את המסר הטמון בו ומציג אותו כאמירה שאין עליה עוררין. בבואנו לשקול את ה"רווח" לעומת ה"הפסד" נוכל לומר כי הקריאה בקובץ סיפורים **מחודש ומורחב** זה יש בה חשיפה חשובה עד מאוד למקורות תרבותנו להיכרותם של ילדינו את המקורות הללו את התקופה שבה נכתבו, את המחבר רבי יהודה אלחריזי וספרו "ספר תחכמוני" (לחשיפה זו תורמים רבות גם ההקדמה לספר והסיפור האחרון בקובץ: "האיש הגבוה והרזה", שחיברו הכותבות); כל אלה מלווים בהנאה מרובה, המעצימה את הרחבת הדעת. ההיכרות עם הטקסטים והקרבה אליהם מרתקות את הקורא ועשויות לעורר אצלו חיבה יתרה לסוגת המקאמה ולספרות בכללה. נוסף על כך הקורא הצעיר יוצא נשכר בהיחשפו ללשון מעשירה ומפתחת, בסגנון שראוי ואף צריך להימצא בספרות המיועדת לילדים. סיפורי הקובץ - התעלולים - מעלים חיוך והנאה על פני הקורא ומלמדים אותו בדרכי נועם פרק חשוב בהלכות מוסר והתנהגות.

הספר מצטרף ליתר הספרים המצוינים בסדרה זו, הכוללת אוצר סיפורים מימי הביניים שנבחנו ונבחרו, עובדו ונכתבו בידיהן האמונות של המחברות יהודית דישון ומאיה פרוכטמן. אנו חוזרים ושונים כי גם מסיפורי תעלולים אלה המשלבים דברי סאטירה, הומור ולא אחת תכנים המציגים התנהגות שאינה ראויה, והם אינם מכוונים בהכרח לילדים, הקורא יכול ללמוד וראוי שכך יעשה, בפרט כשהם מוגשים באופן שנגלה לפנינו בסיפורי המסע.

רשימת קיצורים ומקורות

אלמגור תשל"ה	א' אלמגור, "המקאמה ומקורותיה", המזרח החדש כה (תשל"ה), עמ' 254-255.
גוברין תשכ"ח	נ' גוברין, "סגנון המקאמה בספרות העברית בדורות האחרונים", מאסף ח-ט (תשכ"ח), עמ' 394-408.
מאק תשע"א-תשע"ב	ח' מאק, "ר' יהודה אלחריזי, ספר תחכמוני והלשון העברית", מים מדליו 22-23 (תשע"א-תשע"ב), עמ' 71-98.